

Dr. Fekete Sándor

Az államszocializmus és a rendszerváltás legitimációs problémái, konfliktusai

Bevezetés

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy az elmúlt két évtizedben és különösen a közép-európai monolit rendszerek válsága, illetve bukása idején, a legitimitás újra a politikatudomány egyik központi kategóriájává – ha tetszik kulcsfogalmává – vált. Annál is inkább, mivel a volt szocialista blokk országaiban megszülető törékeny demokráciák legitimációjukat tekintve meglehetősen sokáig ingoványos talajon álltak.

A létező szocializmus romjain létrejött demokratikus jogállamokban felálló első kormányok ennek tudatában sietve láttak hozzá a rendszer és saját legitimációjuk megerősítéséhez. Persze a kormányzat és a politikai rendszer legitimitása nem mosható össze, ami a demokratikus rendszerek nagyobb stabilitásáról tanúskodik, szemben az állampárti diktatúrával, amelyben a kormányzat legitimációs válsága e rezsim jellegéből adódóan a rendszer legitimációjának megrendülésével, illetve megszűnésével jár együtt.

Az új demokráciákra nehezedő modernizációs kényszerek, a működőképes piacgazdaság bevezetése, és ezzel egyidőben az állam szociális funkcióinak leépítése nagymértékben megnövelte a rendszerváltás veszteségeinek számát, ami a legtöbb posztkommunista országban jelentős társadalmi feszültségeket szült. Ez a hatalmon lévő és az átmenetet levezénylő kormányzatok legitimitásának hosszantartó gyengülését vonta maga után. Az így meggyengült legitimitást különböző legitimációs ideológiák bevetésével próbálták kompenzálni, de teljesen felszámolni mégsem sikerült.

A Gyurcsány-kormány által bevezetett reformintézkedések kapcsán, és a nyomukban elmérgesedett politikai vitákban újra vissza- visszatértek a legitimitás, legitimáció fogalmai, ill. inkább ezek ellentétje, mint pl. az illegitim, delegitimáció. Az

ellenzék érvelése szerint a Gyurcsány-kormány azáltal, hogy nem állt mögötte számottevő társadalmi erő, és a reformokat illetően nem volt társadalmi konszenzus, elvesztette politikai legitimitációját, ezért nem volt felhatalmazása átfogó intézkedések végrehajtására. A korábbi miniszterelnök-cserét övező politikai adok-kapokban is sokszor hallottuk e fogalmakat. Ezen (aktuál)politikai vitákban tanulmányom természetesen nem foglalhat állást, mindazonáltal úgy vélem, világosabb látást eredményez, ha az indulatok helyett a tudomány felől közelítjük meg a témát.

Konstatálhatjuk, hogy a legitimitás kérdése immár jó ideje a napi politikai és politológiai viták visszatérő eleme. Ez is világosan jelzi a téma folyamatos aktualitását és a további elméleti vizsgálódások szükségességét.

A legitimitás szerteágazó problematikája eddig is sok tudományos vizsgálódás tárgyát képezte. A modern teoretikusok többsége a különböző politikai berendezkedések, rendszerek legitimitástípusaival foglalkozott. Szerzők sokasága érvelt a legitimációs válságok mellett, illetve ellene, többek között arra keresve a választ, hogy a kiépült liberális demokráciák ki vannak-e téve a legitimációs válságok veszélyének, és ha igen, akkor ez a veszély milyen okokra vezethető vissza? Sokan vizsgálták az államszocialista rendszerek legitimációs erőfeszítéseit, majd e rendszerek delegitimálódásának okait.

Izgalmas feladatnak tűnik annak a kérdésnek a körüljárása, hogy a szocialista monolit rendszerek hogyan alapozták meg saját legitimitásukat, és, hogy ez mennyire vetítette előre e rendszerek válságát, majd bukását.

Kérdéses továbbá, hogy az új demokráciák, köztük a magyarországi is, legitimitásukat tekintve mennyire álltak szilárd lábakon a rendszerváltozást követő időszakban.

Írásom a legitimitás elméleti kérdéseinek áttekintésére, a témában folytatott kutatások összevetésére és a problémák ismertetésére vállalkozik azzal a célkitűzéssel, hogy a szerző eredeti észrevételei, elméleti vizsgálódásai valamelyest hozzájáruljanak a politikai legitimitáshoz tartozó elméleti kérdések továbbgondolásához, tisztázásához.

A legitimáció és a legitimitás fogalma és elméleti keretei

A legitimáció fogalma legtöbbször valószínűleg a hatalom és az uralom politológiai kategóriáival kapcsolatban merül fel. Amikor feltesszük a kérdést, hogy vajon mi a magyarázata annak, hogy egy felettünk álló és működésével, döntéseivel a mindennapi életkörülményeinket alapvetően befolyásoló hatalomnak engedelmeskedünk, valamint magunkra nézve kötelezően betartandónak tekintjük e hatalom által ránk kényszerített jogi és társadalmi normákat, akkor jutunk legközelebb a legitimáció fogalmához.

Legitimnek tekinthető az a hatalom, amelynek kényszerítő döntéseit az alattvalók elfogadják és végrehajtják. A társadalom tehát úgy legitimálja a politikai rendszert, hogy tartja magát a végrehajtó hatalom döntéseihez. Egy politikai rendszer stabilitása nagymértékben a társadalom általi legitimációtól, azaz elismeréstől függ.

A legitimáció kérdése általában akkor kerül előtérbe, ha új uralom keletkezik, vagy a fennálló politikai, alkotmányos berendezkedés válság felé sodródik. Főként az ilyen és az ezekhez hasonló történelmi pillanatokban válik lényegessé a hatalom számára legitimitása megalapozása, illetve megerősítése. Ahogyan Kovács Gábor is megjegyzi: „a legitimitás többnyire akkor válik elméleti problémává, amikor megkérdőjeleződik.”¹

Érdekes még idézni J. H. Schaar megfogalmazását: „Mihelyt a hatalom berendezkedett és működik, az engedelmisség nagymértékben a szokás dolga. Van azonban egy kritikus pont a hatalom életében, amikor a megszokás nem elég. Az egyik a születésének pillanata, amikor a szokás még nem alakult ki. A másik akkor jön el, amikor megváltoznak a hatalom megszokott módszerei és határai, s amikor az alattvalók a hatalom új és zavarba ejtő felhasználásával találkoznak, új terhek viselését és új igények elfogadását várják el tőlük.”²

Guglielmo Ferrero a legitimáció egyik ismert teoretikusa eképpen fogalmaz: „Egyetlen kormány sem születik legitimnek, bizonyos számú kormányzat azzá válik, mert sikerül elfogadtatnia magát. Az uralom fennmaradása és stabilitása érdekében tehát egyfolytában igazolásra szorul.”³

Nem véletlenül írja Max Weber: „A hatalmasok soha nem szűnnek meg bizonygatni uralmuk jogosságát, azt, hogy a fennálló hatalom gyakorlása a lehető legjobb az alattvalók számára is.”⁴

A hatalom alapvető tulajdonsága tehát, hogy igyekszik bizonyítani fennállása

jogosságát. Minden politikai rend igényli, hogy alattvalói az általa megalkotott normákat, törvényeket elismerésre méltónak és kötelezően követendőnek tekintsék. Még a különböző korokban létező diktatórikus rezsimek is jelentős erőfeszítéseket tettek a legitimitás látszatának megteremtésére, a politikai rendszer igazolására.

Általában elmondható, hogy ha az alattvalók hisznek az uralom jogosságában, ill. annak ténykedését igazoltnak látják, akkor önként valamiféle meggyőződésből vagy egyéb különböző motivációkból követik annak parancsait. Ekkor beszélünk legitim uralomról. A legitimitásnak minden esetben alulról kell jönnie.

Az a hatalom esélyes leginkább a legitimitás megszerzésére, amely működésével a polgárok felemelkedését és biztonságát szolgálja. Legitimitást szerezhetsz bármely politikai berendezkedés, amelynek sikerül magát az alattvalókkal elfogadtatni: „Tehát annyi legitim vagy illegitim kormányforma van, ahány legitimációs elv. A monarchiák és a köztársaságok, az arisztokratikus vagy a demokratikus berendezkedések lehetnek legitimek vagy illegitimek aszerint, hogy a jogelvet, mely a hatalmat igazolja, az adott kormányzási formában elfogadják-e vagy elutasítják azok, akiknek engedelmeskedniük kell, és tiszteletben tartják-e vagy áthágják azok, akiknek joguk van parancsolni.”⁵

Az elmondottakból kitűnik, hogy a legitimitás és legitimáció fogalmai ebben az értelemben csak a politikai rendre vonatkoztathatók. Egyedül a politikai rend képes legitimitásra szert tenni, birtokolni, ill. azt elveszíteni.

Jürgen Habermassal szólva: „Csak a politikai rendszerek rendelkezhetnek legitimitással vagy veszthetik el azt, csak ezek vannak rászorulva a legitimációra. Multinacionális korporációk vagy a világpiac nem legitimációképesek.”⁶

Legalitás és legitimitás

A legitimitás kérdésének helyes tárgyalása érdekében nem árt leszögezni, hogy a legitimáció fogalma nem azonos a legalizáció fogalmával, ami pusztán az állami hatalomgyakorlás jogszerűségére vonatkozik.

A legalitás általában a hatalomgyakorlás törvényes voltára, míg a legitimitás a hatalombirtoklás helyes jogcímére vonatkozó fogalom. A görögök például türannosznek nevezték azt, aki nem a törvényeknek megfelelően szerezte meg a hatalmat, hiába kormányzott ezután a törvényeknek megfelelően. Uralma ugyan megfelelt a legalitás kritériumának, ám legitimnek már aligha volt nevezhető.

Így már az ókori görögök is különbségét tették legalitás és legitimitás között, igaz, anélkül, hogy a legitimitás fogalmát ismerték és használták volna. Nem tekintették ugyanis elismerésre méltónak azt az uralmat, amely a törvények vagy a szokások mellőzése, megszegése útján keletkezett, még akkor sem, ha ezután már törvényesen működött.

Polin véleménye szerint „úgy tűnik, a legitimitás problémája a görögöknél nem létezett. Ha a legitimitás szót gyenge értelemben vesszük, tehát az állam törvényeinek megfelelő hatalomgyakorlást értünk alatta, akkor egyszerűen legalitást jelent, s biztosan mindennapi kifejezés volt. Ha viszont a legitimitás szót erős értelemben vesszük, vagyis egy adott hatalom, tekintély elfogadását jelöli, sajátosabban az állam, mint legfőbb tekintély elismerését, akkor ennek még semmilyen szó, semmilyen probléma nem feleltethető meg. Talán csak azt lehetne mondani, hogy amikor Arisztotelész különbséget tett a jó és rossz kormányzatok között, s bemutatta, hogy az előbbieket az igazságosság, a közjó érdekében működnek, valamilyen módon közel került a problémához.”⁷

Cotta eltérő álláspontja szerint „a legitimitás eszméje, még ha nem is jelölték külön szóval, Platón és Arisztotelész óta mindig is elsőrendű jelentőségű volt a politikai gondolkodásban.”⁸

A legalitás követelménye kimondja, hogy minden politikai rendszernek törvényesen kell működnie, ami azt jelenti, hogy összhangban azokkal a törvényekkel, melyeket a társadalom felhatalmazásával alkotott meg a törvényhozó hatalom.

Csak hogy egy politikai rendszerrel szemben ez nem lehet az egyetlen követelmény,

mert mi történik akkor, ha a társadalom többségi akarata ellenére diktatúra alkotja meg azokat a törvényeket, melyek szerint a politikai rendszernek működnie kellene?

Ezt a paranoid állapotot oldotta meg a jogi pozitivizmus. Innentől kezdve a legalitás már pusztán csak értékmentes értelemben használatos. A legalitás nem jelölhet mást, csak a törvényeknek való megfelelést, legyenek azok bármilyenek.

Winckelmann ugyancsak felveti a problémát, amikor „abból indul ki, hogy a választásokon és parlamenten alapuló pusztán legalitás leple alatt értéktagadó diktatúrák is meghúzódhatnak. A legkegyetlenebb cselekedetek is tételezett jogon, „törvényen” alapultak a világháború előtti diktatúrákban.”⁹

Összefoglalva: attól, hogy egy rendszer legálisan működik, még nem biztos, hogy legitim is. Attól, hogy a társadalom döntő többsége hallgatólagosan, külsőleg elfogadja az adott rendszert, még nem biztos, hogy belsőleg azonosulni tud vele, azaz elismeri. Az egyén látszólag engedelmeskedhet a törvényeknek, azonban belső véleményével, amely a hatalom számára hozzáférhetetlen, elutasíthatja azokat. Külsőleg lojális, ám a belső meggyőződés hiányzik.

„Kant a legalitás és moralitás különbségét abban véli felfedezni, hogy a legalitás egy cselekvés megegyezése vagy meg nem egyezése a törvénnyel, függetlenül attól, hogy mi az indítéka az adott cselekvésnek, ezzel szemben, ha a törvényből eredő kötelesség eszméje a cselekvés belső hajtóereje is, akkor moralitásról beszélhetünk. Az autonóm személy szabadságát hangsúlyozza Johann G. Fichte is, amikor azt írja, hogy mindenki csak a másik legalitására tarthat igényt, erkölcsére azonban nem.”¹⁰

Papp Zsolt szerint egy politikai rendszer akkor legális, ha a törvényeknek megfelelően működik. Felteszi azonban a kérdést, hogy mi a helyzet akkor, ha ezek a törvények nem nyugszanak népakaraton? „Lehetséges törvényes – tehát legális –, ám nem legitim, tehát nem a népakaratot kifejező törvényeknek engedelmeskedő politikai rendszer?”¹¹ A válasz szerinte egyértelmű igen. Példaként felhozható az autoritárius legalitás esete.

„A legitimitás fogalma... több mint a törvényeknek való engedelmesség, mert belső „engedelmességet”, azaz morális és egyéb értékeken alapuló elfogadást is jelent. Egy rendszer akkor legitim, ha az állampolgárok „jónak” tartják, ha megfelel belső értékeiknek, világszemléletüknek és az emberi igazságosságról alkotott fogalmaiknak.”¹²

A legitimitás megléte vagy hiánya krízishelyzetekben mutatkozik meg, amikor a hatalom gyengesége nem teszi lehetővé, hogy az erőszak kényszerítő erejével lépjen fel. Legitimitás híján, válsághelyzet esetén a politikai rendszer kártyavárként omolhat össze.

Szabó Miklós találóan úgy fogalmaz, hogy „... az a politikai rendszer legitimált, amellyel szemben akkor is fennáll az állampolgárok engedelmisségi készsége, amikor az illető rendszer nincsen olyan hatalmi eszközök birtokában, hogy az engedelmisséget erővel kikényszerítse. A legitimáció próbája a konszolidálatlan állapot, legitimált az a rendszer, amelynek rendelkezéseit ekkor is követik.”¹³

Ferrero hasonló szellemben ír a legitim kormányról: „Mit jelent a legitim kormány? Ez olyan kormány, amelyben a hatalmat hosszú évek óta megállapított szabályok szerint hozták létre és gyakorolják, amely szabályokat mindenki elismeri és elfogadja, habozás és ingadozás nélkül interpretálják és alkalmazzák őket, egyöntetű egyetértéssel, a hagyományok által is megerősített törvények betűje és szelleme szerint. Erre Anglia és Svájc a példa.”¹⁴

Itt is megjelenik az a kitétel, hogy a szabályokat mindenki habozás nélkül követi még akkor is, ha ez az adott helyzetben hátrányos. Eszerint legitim az a kormány, amely úgy igazgatja a társadalmat, hogy abban még válsághelyzetben sem merül fel annak a lehetősége, hogy a regnáló kormány intézkedéseit ne tartsa követendőnek.

Ferrero ugyancsak említést tesz az illegitim kormányról, amelyet így definiál: „Az illegitim kormány ellentéte a legitim kormánynak: ez olyan kormány, amelyben a hatalmat erővel kikényszerített elvek és szabályok szerint ítélik oda és gyakorolják rövid idő óta, és amelyet a nagy többség nem fogad el.”¹⁵

A legalitás és a legitimitás fogalmai tehát nem keverendőek össze. A legalitás mindössze a rendszer törvényességét jelenti, és megléte nem jelenti feltétlenül a legitimitás meglétét is, amely viszont sokkal mélyebb és sokrétűbb jelentéssel bír.

A politikai stabilitás megrendülése és a legitimációs válságok

Az alábbiakban röviden kitérek a politikai rendszer destabilizálódásához és a legitimációs válságokhoz vezető okokra, annál is inkább, mivel a politikai legitimitás problémája általában a politikai stabilitással kapcsolatban szokott felmerülni. A legitimációs válságok többnyire a politikai rendszer megrendült stabilitásának, vagy gyökeres átalakulásának kísérő tünetei. Ferrero teóriája szerint már a Római Birodalom válsága is legitimációs válságnak tekinthető, én azonban mégsem megyek ennyire vissza az időben, mivel meglátásom szerint valódi legitimációs válságokról leginkább csak a modern államok kialakulásától kezdve beszélhetünk.

Nyugat-Európában a 60-as évektől sokasodtak meg a legitimációs válságról szóló elméletek, melyek erőteljesen hatottak a témában folytatott empirikus kutatásokra is.

A két világháború borzalmaiból kilábaló fejlett nyugati államok nagyjából a hatvanas évek közepére sikeresen felépítették a liberális demokrácia alapkövére a modern jóléti államot. Ennek köszönhetően a legitimitás jelentése ismét megváltozott. A legitimitás ismérveihez csatlakozott a szociális jogok biztosítása, az állam jólétet teremtő szolgáltatásai, valamint a társadalmi konfliktusok sikeres kezelése.

A hatvanas-hetvenes évek gazdasági nehézségei, a társadalmi konfliktusok jelentkezése és az új mozgalmak fellépése már megkérdőjelezték a fejlett jóléti államok erősnek hitt legitimitását, és egyben jelezték, hogy a legitimitás megtartása, folyamatos biztosítása a liberális demokráciákban továbbra is létező kihívás, köszönhetően a legitimitás újfajta megalapozásának.

Seymour Martin Lipset a legitimációs válságokat a társadalmi konfliktusokkal kapcsolatban tárgyalja. Elmélete szerint a legitimációs válságok a társadalmi struktúraváltozások kísérő jelenségei. Akkor alakulnak ki, amikor 1. A régi rend intézményeinek státusza megrendül, 2. Az átmenet során a politikai rendszerből fontos társadalmi csoportok rekesztődnek ki, 3. A változások után bizonyos idő elteltével bebizonyosodik, hogy az új rendszer nem elég hatékony.

Tömören fogalmazva legitimációs válság akkor következik be, amikor egy rend legitimitása valamilyen oknál fogva megkérdőjeleződik. Az alávetettek kétségbe vonják az uralmi berendezkedés intézményeit, alapértékeit. Az engedelmesség készsége eltűnik, a polgárok nem tartják követésre méltónak az uralmi berendezkedés normáit.

„Legitimációs válságon összefoglalóan, a politikai rendszer bizonyos intézményeinek és alapvető szabályainak 'jóságáról' való meggyőződéssel kapcsolatban felmerülő problémákat értjük. Én ezen belül különbséget teszek a genetikai válság és a funkcionális válság között. Az előbbi két történelmi korszak közötti átmenet jelensége, például amikor az *ancien régime* legitimitásáról áttérnek a demokratikus legitimitásra, az utóbbi pedig a fennálló legitimációs intézmények elutasítását, a játékszabályok felrúgását jelenti, miközben nincsenek korszakváltáshoz kapcsolódó feszültségek.”¹⁶

Ha megmaradunk ennél a megkülönböztetésnél és feltételezzük, hogy a fejlett nyugati civilizáció államai számára a /liberális/ demokrácia a fejlődés végső stádiuma, akkor úgy tűnik, hogy ezen államoknak már „csak” funkcionális válsaggal kell szembenéznük.

A politikai instabilitásnak több oka is lehet. Most röviden foglalkoznék két olyan elmélettel, amely magában foglalja a legitimitás problémáját is:¹⁷

1. Az első elmélet a politikai instabilitást elsősorban társadalompszichológiai tényezőkre vezeti vissza. Ivo K. Feierabend és Rosalind L. Feierabend tézisének központi fogalma a „rendszerfrusztráció”, ami empirikusan mérhető. Mértékét az a diszkrepancia jelöli, amely a megfogalmazott társadalmi szükségletek és azok kielégítése között fennáll. Minél nagyobb a „rendszerfrusztráció” szintje, annál nagyobb a politikai instabilitás veszélye.

Ted Robert Gurr tézisének központi fogalma a „relatív depriváció”, amely a pszichológiából jól ismert frusztráció-agresszivitás viszonyon alapul. Eszerint a kielégítetlen vágyak, megghiúsított tervek erősítik az agresszív hajlamokat. A társadalmi elégedetlenség végül lázadásokba és zavargásokba csap át. A „relatív depriváció” mértékét szintén az a diszkrepancia jelöli, amely a társadalom bizonyos javakra támasztott igénye, és e javak megszerzésének képessége között fennáll. Az ebből fakadó társadalmi elégedetlenség megnyilvánulhat lázadásokban, sztrájkokban, államcsínyekben, esetleg forradalmakban.

Feltétlenül szükséges leszögezni, hogy a frusztráció és a depriváció nem minden esetben vezet instabilitáshoz. Például a nagy gazdasági válság idején Németország és az Egyesült Államok társadalmát egyaránt a szorongás, kisemmizettség érzése kerítette hatalmába. Mégis éles különbség figyelhető meg a válság lezajlásában. Míg Németországban a válság a demokratikus berendezkedés végét jelentette, addig az

Egyesült Államokban a rendszer stabil maradt.

A válasz talán az lehet, hogy Németországgal ellentétben, az Egyesült Államokban a legitimációs válságot már régebben pozitívan megoldották, amikor a gazdasági bajok még csak jelentkeztek.

2. A második elmélet Lipsethez köthető. Tézise szerint a gazdasági fejlettség minden aspektusa – az iparosodottság, az urbanizáció, a jólét, az oktatás – olyan szorosan kapcsolódik egymáshoz, hogy egyetlen nagy tényezőt alkotnak, amelynek politikai megfelelője a demokrácia. Lipset arra a következtetésre jut, hogy szilárdabbak azok a demokratikus berendezkedésű országok, amelyekben a gazdasági fejlettség, az iskolázottság mutatói jobbak. Azok az országok, melyek ezeken a területeken szerényebb eredményekkel rendelkeznek politikailag instabilak. A választók nagy tömege szélsőséges mozgalmakhoz vonzódik. Lipset a teljesség kedvéért még hozzáteszi, hogy egy adott demokrácia stabilitása nemcsak a gazdaság fejlettségétől függ, hanem a politikai rendszerének hatékonyságától és legitimitásától is.

Az államszocialista rendszerek és a legitimitás

Tanulmányomban a legitimitás fogalmát a liberális demokráciát működtető jóléti államokkal kapcsolatban tárgyaltam. Az államszocialista rendszerekhez elérkezvén először is joggal merül fel a kérdés, hogy e rendszerek rendelkezhetnek-e bármiféle legitimitással? Ha igen, akkor máris adódik a kérdés, hogy ez a legitimitás miben tér el a liberális demokráciák jogállami legitimitásától és hogyan jön létre?

A normatív felfogást képviselő szerzők a legitimitást csakis a liberális demokráciákkal tartják összeegyeztethetőnek. Innen közelítve a problémához én is csak konstatálhatom, hogy bizony az államszocialista rendszerek normatív értelemben nem lehetnek legitimek.

Korábban idéztem Max Weber szavait, miszerint a hatalom birtokosai szüntelenül bizonygatják uralmuk jogos voltát és azt, hogy az alattvalók számára a fennálló hatalom a legjobb lehetőség. Így van ez az államszocialista rendszerek esetében is. Ezen uralmi rendszerek ugyan nem felelnek meg a normatív követelményeknek, mégis aligha vonható kétségbe abbéli igyekezetük, hogy az uralmi viszony működését biztosító társadalmi lojalitást, ill. konszenzust valamilyen módon biztosítsák. A legitimitás megteremtésének különböző módszerei vannak. Egy államszocialista rendszer egészen

bizonyosan a demokratikus modelltől eltérő módon lát hozzá a tömegek lojalitásának bebiztosításához. Persze a lojalitás nem feltétlenül azonos a legitimitással, pusztán azt jelenti, hogy az emberek bizonyos okokból /pl. megfélemlítés, megszokás/ követik a hatalom parancsait anélkül, hogy azokkal azonosulnának.

Szabó Miklós a szocialista rendszereket nem tekintette legitimnek, hanem csak konszolidáltak. Szerinte a legitimitás csak plurális demokratikus rendszerekben létezik: „Legitimáltak.....olyan politikai rendszert tekintek, amelyet polgárai legalább egy lehetséges alternatívával szemben preferálnak.”¹⁸

Az államszocialista rendszer ugyan nem tartott igényt a liberális demokráciákra jellemző legitimitásra, de azt nem állíthatjuk, hogy a legitimitás kérdése közömbös lett volna hatalom számára. Az államszocializmus a maga sajátos módján próbálta igazolni működését.

„Két kérdésben széles körű egyetértés van a kutatók körében, bármilyen formában fogalmazzák is meg téziseiket: az egyik az, hogy a szovjet típusú államszocialista rendszerek legitimációs sajátosságai mindenekelőtt a rendszer monolitikus struktúrájában gyökereznek.

A másik pedig az a felismerés, hogy az ideológiának és az ideológiaközvetítő rendszereknek kitüntetett szerep jutott a rendszer legitimációjában.”¹⁹

Ezen rezsimek további sajátossága, hogy ellentétben a demokratikus rezsimekkel, a procedurális elemek csaknem teljesen jelentéktelenek. Bayer József is megjegyzi: „Az államszocializmust, mint a modernizációnak egy adminisztratív úton megszervezett formáját mindvégig /de a leghangsúlyosabban az első időszakokban/ a *tartalmi célok*, az ideológiában megfogalmazott értékek és az azokra hivatkozó politikai akarat dominanciája jellemezte, szemben a döntések meghozatalának és a konszenzus elérésének legális, formailag korrekt elvárásaival.”²⁰

A fennálló rend támogatására már nem a vallást hívták segítségül, hanem az ideológiát. Ez annak a ténynek tulajdonható be, hogy e rezsimek mindegyike a jogi kontinuitás megszakításával jött létre. Maga a tény, hogy ezek a rezsimek illegitimek, még nem feltétlenül rontja le a legitimitás esélyeit, hiszen a régi rezsimek egy része önhibájából – pl. a háborús vereség miatt – már elvesztette legitimitását.²¹

Heller Ágnes a Szovjetunió uralmi rendjét azért tartotta legitimnek, mert ott az államszocialista rezsim voltaképpen beleilleszkedett a történelmi fejlődés menetébe,

szemben a közép-kelet-európai országokkal, melyekre minden történelmi előzmény nélkül kényszerítették rá a szovjet modellt, tekintet nélkül ezen országok eltérő társadalmi fejlődésére.²² A kelet-közép-európai országok nagy részében egyébként olyan rezsimok omlottak össze, melyek legitimitása szintén nem állt demokratikus alapon. Az új rend ebből akár profitálhatott is kezdetben. Legitimációját erre is építhette. Brus ezt nevezte „forradalmi legitimációnak”. Heller más szerzőkkel egyetemben ugyanezt „negatív legitimációként” emlegeti. Ez az állapot az új rend bekeményítésével megváltozott, és az uralom jogosságát már másképp kellett igazolni.²³

Az államszocialista rendszerek törekedtek arra, hogy a nyugat-európai jogállamok politikai berendezkedését szinte lemásolják. Ám arra is ügyeltek, hogy az állam szervei mellett mihamarabb kiépítsék az állampárt döntéshozó szerveit is, melyek lényegében a háttérből irányították a döntéshozatalt.

Az új rend korán felismerte, hogy stabil működése érdekében szükség van az állampolgárok lojalitásának biztosítására. Ez a legkönnyebben úgy érhető el, ha a rend pozitívan viszonyul azokhoz a tradicionális értékekhez, eszmékhez, melyek a társadalom számára fontosak. Ám az új rend éppen a tradíciók radikális tagadására épült.

Ezért kézenfekvő volt a rendszer igazolására a marxista – leninista ideológiát segítségül hívni. T. H Rigby így ír az ideológia szerepéről: „Két szélsőséges nézet létezik a marxista-leninista doktrínák szerepéről a kommunista államokban. Az első a hivatalos ideológiát domináns társadalmi erőnek látja, amely meghatározza mind a politika tartalmát, mind a hatalom struktúráját..... A másik nézet a hivatalos ideológiát pusztán ködfüggönynek tekinti, vagy legjobb esetben olyan politikák ex post facto igazolásának, amelyeket tisztán pragmatikus alapon határoztak el, és úgy véli, hogy sem ez, sem más hit nem játszik semmilyen szignifikáns szerepet a népesség engedelmisségének biztosításában.”²⁴

Míg az első nézet szerint az ideológia kiemelten fontos szerepet játszott a rendszer legitimálásában, addig a második ezt tagadja.

Bayer József szerint a legitimáció folyamata annyira összetett, hogy az nem redukálható le pusztán ideológiai igazolásra: „A társadalmi hatalom és a politikai uralom legitimációja egyaránt épül a társadalmi és politikai rendszer intézményeiben, illetve

azok tényleges működésében ható legális normákra, az explicit ideológiai aktivitásra és a mozgósított tömegtámogatás demonstratív megnyilvánulásaira. Magyarul, a kommunista hatalmi rendszernek is megvolt a maga „legalitása”, azaz legálisan kiépült intézményrendszere – még ha könnyen át is lépett rajtuk, amikor a politikai hatalmi érdek úgy kívánta. Tény, hogy egyes időszakokban – főleg a kezdeti, totalitárius szakaszban – a társadalom szinte teljes ex lex állapotban, a politikai önkénynek alávetve élt. Azonban kritikus helyzetekben mégis képes volt a konszenzus szükséges mennyiségét mozgósítani, és egyes időszakokban jelentős tömegtámogatást is élvezett.”²⁵

Elmondható, hogy az ideológiának jelentős szerep jutott a rendszer legitimációjában. Azon túl, hogy eredeti céljának megfelelően a társadalom hagyományos kultúráját igyekezett felszámolni, igazolta a párt szerepét a szocializmus céljainak megvalósításában.

Az ideológia szerepét Kornai négy pontban foglalta össze:

1. A szocializmus felsőbbrendűségének hangoztatása, a kapitalizmus hanyatlásának előrevetítése, 2. A gyors gazdasági fejlődés és társadalmi átalakulás ígérete, 3. A nehézségek átmeneti jellegének hangoztatása, annak érdekében, hogy lássák az áldozathozatal értelmét, 4. A gondoskodó állam ígérete, alanyi jogon járó szociális juttatások biztosítása.

Bihari Mihály szerint az ideológia feladata a párt pótolhatatlan szerepének bizonyítása. Ez abban állt, hogy:

1. Kizárólag a kommunista párt rendelkezik tudományosan megalapozott ideológiával, 2. Csak a kommunista pártoknak van helyes társadalom és természetfilozófiája, tudományos rendszere, 3. Egyedül a párt hivatott a hatalom birtoklására és gyakorlására, ezért a cél a hatalom kizárólagos birtoklása.

Befejezésül álljon itt Heller Ágnes szakaszolása, aki a weberi típusokat felhasználva próbálta leírni a szovjetrendszer legitimációjának fejlődését.²⁶

Az első szakaszra jellemző a legitimáció iránti közömbösség, valamint a fentebb már említett negatív legitimáció. A rendszer legitimitása abból származik, hogy a régi gyűlölt rendszer helyébe lépett. A következő szakaszban a szocializmus programját a vezér karizmája volt hivatott legitimálni. Az ezt követő konzervatív szakaszban a tradíció általi legitimáció vált meghatározóvá /pl. a szovjet történelem mítosza/.

Heller szerint a rendszer legitimációjának alapját a kommunista párt tagsága és a rendszer aktív támogatói szolgáltatták, mivel az ő legitimitáshitük a célracionális helyett az értékracionális motívumokból táplálkozott. Végig szigorúan megkövetelték tőlük, hogy azonosuljanak a rendszer céljaival és higgyenek annak legitimitásában.

A fentieket figyelembe véve megállapítható, hogy bár az államszocialista rendszerek nem tartottak és nem is tarthattak igényt a liberális demokráciákra jellemző jogállami legitimitásra, mégis jelentős erőfeszítéseket tettek a rendszer sajátos eljárásokkal és eszközökkel történő legitimálására, és bizonyos időszakokban sikerült is szert tenniük társadalmi támogatottságra.

A rendszerváltozás legitimációs zavarai Magyarországon

A hatvanas évek végén kezdődő reformfolyamatok a gazdasági és politikai rendszerben egyaránt előkészítették a talajt a húsz évvel később bekövetkezett rendszerváltozásnak. Mint ismeretes, a reformfolyamatok lényegében egy sokat emlegetett „társadalmi szerződés” jegyében zajlottak le, amely nem mellékesen hozzájárult a rendszer legitimitásának fenntartásához.

A társadalmi szerződés leegyszerűsítve arról szólt, hogy ha elfeledjük a múltat, és nem fordulunk a fennálló rendszer ellen, akkor esélyünk nyílik egy boldogabb életre. A párt – cserébe a társadalom hallgatólagos beleegyezéséért – gyarapodást és háborítatlan életet kínált. A rendszer az ezután következő gulyáskommunizmust csak úgy tudta finanszírozni, hogy közben felélte belső tartalékait. Ez nagyjából a nyolcvanas évek közepére nyilvánvalóvá vált. Ehhez kedvező politikai hátszélként hozzáadódott a szovjetek be nem avatkozási politikája, ezek a körülmények együttesen megteremtették a politikai átmenet lehetőségét.

Az átmenet legnagyobb feladata az alkotmányos jogállam és a demokratikus intézmények megteremtése volt. Eközben a régi rend delegitimálódása Nagy Imre újratemetésével és az állampárt önfeloszlatásával gyakorlatilag és szimbolikusan is végérvényesen betetőzött.

A régi rend legitimitásának megszűnésével egy olyan átmeneti állapot /legitimációs vákuum/ vette kezdetét, amely reálisan magában foglalta a legitimációs válság veszélyét is. Az új politikai pártok legitimitása ekkor még igencsak kérdéses volt, hiszen társadalmi bázisuk ekkor még ismeretlen volt. Számukra egyedül a kerekasztal

tárgyalások kínáltak lehetőséget arra, hogy valamilyen legitimációs többletre mégiscsak szert tegyenek azáltal, hogy a nyilvánosság előtt demonstrálják: készen állnak a változások levezénylésére. Erre égető szükségük volt, mivel tömegtámogatottságuk korántsem volt egyértelmű.²⁷

Bihari Mihály 1990-ben a következőket írja erről az állapotról: „Az ellenzéki pártok erejét növelte az általános elégedetlenség, a kommunista- és szocialistaellenes tömeghangulat. Ez azonban csak a parlamenti választásokig működött integráló erőként és támogatást biztosító tényezőként. A jelentős pártok /Magyar Demokrata Fórum, Szabad Demokraták Szövetsége/ mindegyike „gyűjtőpárt” volt, egymástól lényegesen eltérő platformok, politikai nézetek laza egyvelege.

Ezek le- és szétválása a választások után kerül valószínűleg napirendre. A kormányhatalomra kerülő pártok társadalmi bázisa rohamosan csökkent a választások után, mivel a kommunista- és szocialistaellenesség már nem elegendő integráló tényező, továbbá a szükség szerint meghozandó kellemetlen kormányzati döntések jelentősen apasztani fogják a kormánypártok társadalmi bázisát.”²⁸

Az első szabad választások után Kis János az új rend legitimitás-problémáját azzal vélte magyarázhatónak, hogy hiányzott a legitimitást megeremtő alapító aktus.²⁹

Bayer szerint az alapító aktus hiányával nem magyarázható meg kellőképpen a kezdeti legitimációs deficit. Szerinte közrejátszott ebben az első szabadon választott kormány gyenge teljesítménye a válság megoldásában, az ennek nyomán fellépő szociális válság és a jóléti várakozások gyors megghiúsulása.³⁰

Kis még megemlíti, mint fontos körülményt, a tömegmozgalom hiányát. Ismeretes, hogy a rendszerváltás az elitek vezényletével zajlott le. Kis ezt azért tartja problematikusnak, mert a társadalomban nem alakul ki annak az érzete, hogy a demokratikus jogállam a saját alkotása, ezért nem is hajlandó áldozathozatalra a gazdasági reformok érdekében. Kis: „a rendszerváltás útjának az az ára, hogy az új rendszer nem a társadalom közös vállalkozásaként jelenik meg, nem rendelkezik olyan erkölcsi megerősítéssel, mely abból fakad, hogy a demokratikus köztársaság a mi alkotásunk, tehát a miénk... Ez a hiány egy fontos legitimációs forrástól fosztotta meg az új rendszert...”³¹

Érdemes hosszabban idézni Csizmadia Ervin pontos diagnózisát, aki szintén a társadalom alábecsülését tartja a legitimációs gyengeség egyik okának, amikor azt írja,

hogy „a rendszerváltás... elsődlegesen politikai természetű volt. Az átmenet fő politikai szereplőinek a régi kereteket kellett lebontaniuk, és új, demokratikus intézményeket kellett létrehozniuk. A folyamatnak ebben a fázisában óhatatlanul csekély figyelem fordítódik a társadalomra, mert hiszen ennek a fázisnak nem a társadalom életvilágát kell még átalakítania, hanem a politika életvilágát, működési tereumát. Ezzel együtt úgy tűnik, a magyar átalakulásban a kelleténél hátrébb szorult a társadalom problémája. A vezető pártok és pártpolitikusok ugyanis egy reprezentatív támogatással számoltak az autoriter Kádár-rendszer megdöntésekor. Nem vetettek azonban számot azzal, hogy a reprezentatív és a valódi legitimitáció nem ugyanaz. A régi rendszer megdöntésében reprezentatív legitimitációt szerzett az új rendszer, de egy új rendszer felépítésében nem jött létre valódi legitimitáció, sőt már az új rendszer születésének pillanatában elvált egymástól e kettő. Ennek az a magyarázata, hogy a pártok nem tettek szert valódi társadalmi kapcsolatokra, támogatottságra, s maguk sem működhetek korábban többpárti keretek között, azaz nem alakulhatott ki olyan programjuk, amely a régi rendszer lebontásának programján túlmenően valódi legitimitációt szerezhetett volna egy új társadalómépítő programhoz.”³²

Az átmenet során kialakult legitimitációs zavart, gyengeséget részben tehát az okozta, hogy az új pártok tömegtámogatása bizonytalan volt, továbbá negatívan hatott az a több szerző által kiemelt körülmény is, hogy hiányzott az új rend legitimitását megteremtő alapító aktus. A lehetséges okok között említhetjük a tömegmozgalom hiányát és az elitek egyezkedését a társadalom feje fölött. Az első szabad választások után a legitimitás- deficitet növelhették a kormány bizonyos intézkedései, továbbá a gyors kijózanodás és az ország előtt álló problémákkal való szembesülés.

Véleményem szerint a fenti körülmények miatt máig ható probléma az új magyar demokrácia legitimitásának kérdése, s nem véletlenül kerül előtérbe újra meg újra a rendszerváltozás minőségének és mélységének a megkérdőjelezése. Ezzel együtt a politikai elit érdeke lenne a téma mielőbbi lezárása, s a társadalom számára is megnyugtató rendezése.

Jegyzetek

1. Ferencz Enikő: *A demokratikus stabilitás kellékei*, Korunk 2007/5, <http://www.korunk.org/korunk/?q=node/8&ev=2007&honap=5&cikk=8564> – 29k

2. Bayer József: *A politikai legitimitás*, Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, 15.
3. Ferrero, Guglielmo: *A hatalom. A legitimitáció elvei a történelemben*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2001, 164.
4. Bayer 1997 78.
5. Ferrero, Guglielmo: *Újjáépítés – Talleyrand Bécsben 1814-1815*, Osiris, Budapest, 2002, 56.
6. Bayer 1997, 19.
7. Fisichella, Domenico: *A politikatudomány alapvonalai*, IC(P) HOLDING Rt., Miskolc, 2001, 59.
8. Fisichella 2001, 59.
9. Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998, 190.
10. Haskó Katalin – Hülvely István: *Bevezetés a politikatudományba*, Villányi úti könyvek, Budapest, 1996, 107.
11. Papp Zsolt: *Az év fogalma a legitimitás*, Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve, 1990, 619.
12. Haskó – Hülvely 1996, 108.
13. Szabó Miklós: „*A legitimitáció történeti alakváltozásai.*”, Medvetánc, 1988/1. sz., 141.
14. Ferrero 2001, 202.
15. Ferrero 2001, 212.
16. Fisichella 2001, 100.
17. Fisichella 2001, 111.
18. Bayer 1997, 201.
19. Bayer 1997, 201 – 202.
20. Bayer 1997, 209.
21. Bayer, 1997, 209.
22. Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktátúra a szükségletek felett*, Cserépfalvi, Budapest, 1991.
23. Bayer 1997, 210.
24. Bayer 1997, 213.
25. Bayer 1997, 269.
26. Bayer 1997, 224.
27. Bayer 1997, 269.
28. Bihari Mihály: *Demokratikus út a szabadsághoz. Tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1990, 128.
29. Kis János: *Gondolatok a közeli jövőről*, Magyar Hírlap, 1992. december 24.
30. Bayer 1997, 273.
31. Bayer 1997, 271.

32. Kuksár Kálmán (szerk.): *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988 – 1990*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 109.